

OPPONENSI VÉLEMÉNY KELLER MÁRKUS:
“A SZOCIALIZMUS ÉPÍTÉSE. AZ ÁLLAMI LAKÁSEPÍTÉS 1945 UTÁN”
CÍMŰ MTA DOKTORI ÉRTEKEZÉSÉRŐL

A jelölt a történelemtudomány és szociológia területének kiváló képviselője. 1999 óta publikál rendszeresen tanulmányokat és könyveket. Közel száz tudományos publikációjára több mint négyszáz hivatkozás érkezett. Kutatási területe meglehetősen széles, az oktatástörténettől, a szakmai professzionalizáció történetétől a várostörténeten és a lakhatás történetén át az összehasonlító társadalomtörténetig terjed. A professzionalizáció témája két szálon jelenik meg: egyik a középiskolai tanárokét vizsgálja a 19. századtól kezdve, a másik az építész szakma helyzetének változásait, lehetséges szerepeit követi a szocializmus idején. Be kell valljam, ez utóbbi kutatásnak különösen örülök, mert a hazai építészet 1945 utáni történetét eddig főként művészettörténeti és eszmetörténeti szempontból tárgyalták, a szakma- és intézménytörténeti, szociológiai megközelítésre csak az utóbbi időben terelődött a figyelem, s ebben Keller Márkusnak komoly szerepe van.

A doktori értekezés témaválasztása

Az értekezés címe – *A szocializmus építése. Az állami lakásépítés 1945 után* – meglehetősen ambiciózus szándékot sugall. Ha a cím első felét nézzük, a feladat még egy nagydoktori értekezés keretében is teljesíthetetlen lenne. A valódi témát természetesen a cím második fele jelöli meg, miközben a szóismétléssel visszautal az első részre, az új társadalom építésére, melynek meghatározó része volt a lakásügy, a lakásépítés, s ezen keresztül az életkörülmények, az életmód befolyásolása. Fölmerülhet az olvasóban, nem félrevezető-e a címben használt „lakásépítés” szó, hiszen elég egy pillantást vetni a tartalomjegyzékre, hogy láthassuk, a dolgozatban a lakásépítés elvei és gyakorlata csupán egyetlen fejezetben szerepel, a többi a lakáskérdés más szegmenseit veszi górcső alá.

Alaptézisét az újabb történeti szakirodalomnak arra a megállapítására építi, hogy a kelet-európai szocializmus történetét a folyamatos újratervezés határozza meg. Ennek alapján a lakásügyet is változásaiban és a maga bonyolultságában tárgyalja. A tézisfüzetben megfogalmazott kérdés, hogy van-e „egy domináns, a lakhatással kapcsolatos állampárti ideológia, nézetrendszer a magyar társadalomban, vagy esetleg több elképzelés versengett egymással 1948 és 1990 között”, valójában álkérdés. Éppen a jelölt 2009 óta végzett állhatatos kutatása bizonyítja, hogy ezt a folyamatot kizárólag a társadalmi intézményrendszer összes érintett területének párhuzamos vizsgálatával lehet megérteni. Ezek pedig a lakhatással kapcsolatos statisztikák, az állami lakáspolitikai szereplői és szervezeti keretei, a lakhatásról folyó szakértői diskurzusok, és a lakásüggyel kapcsolatos rendeletek. E területekkel jónéhány publikáció foglalkozott már külön-külön (köztük természetesen a jelölt saját publikációi), ám efféle szintetizáló áttekintés eddig nem készült.

Szemlélete lényegét így összegzi a szerző: „*Mind a lakásépítésre, mind a rendeletekre és a lakhatásról való közbeszédre úgy tekintek, mint a lakhatási mező különböző szereplői közötti interakciókra. Ezek az interakciók, a belőlük kialakuló diskurzusok és normák határozzák meg,*

hozzák létre azokat az elveket, melyek kialakítják a lakáskérdésre adható válaszok kereteit, és így meghatározzák a lakhatás gyakorlatát is". Az értekezésnek ez a megközelítésmód a legfőbb értéke. Ezek a keretek adhatnak igazán módot a szaktudományok korábbi megállapításainak újraértelmezésére, a szocializmus történetének jobb megértésére, és magyarázatot a lakhatással kapcsolatos nézetek, elvek, hitek és tévhitek továbbélésére.

Az értekezés struktúrája, főbb egységei és eredményei

A disszertáció felépítése a fentiek értelmében logikus. Az első nagy fejezet a lakásviszonyokat vizsgálja a statisztika tükrében, s mutatja be ennek alapján a lakáskörülmények alakulását. Nagyon érdekes, hogyan befolyásolta a megrendelő állam a statisztikai munkát és hogyan terelte azt fokozatosan a szakma autonómiája, felelősségérzete a társadalomstatisztika irányában. A következő nagy fejezet a lakáspolitikai szereplőit veszi sorra, az építésügy irányító szerveitől, a gyakorló szakembereken keresztül a jogalkotásig, a lakásügyet szabályozó rendeletekig. Az értekezésnek ez a meghatározó része komoly forrásanyagra támaszkodva, rendkívül alaposan tárgyalja az egyes társadalmi alrendszereket. Az építész szakmát, az építésirányítás szervezetét valamennyire ismerve is meglepetés és nagy élmény volt számomra az Építésügyi Minisztérium élén álló szakminisztereket felvonultató alfejezet. Az egyes miniszterek származásának, kinevezésük (és leváltásuk) körülményeinek bemutatása, habitusuk, politikai-társadalmi kapcsolatrendszerük és vezetési stílusuk jellemzése segít elosztatni azt a negyven évre vonatkozó tévhitet, hogy az ágazatokért felelős kormányzati intézmények monolitikus és bürokratikus szervezetek voltak, pusztán közvetítők a politikai hatalom és az irányításuk alatt álló szakterület között. Nem csak az egyes korszakok közötti különbségek válnak így nyilvánvalóvá, hanem az is, hogy a pártvezetés folytonos mérlegelésre, újratervezésre kényszerült, amikor a miniszteri rátermettséget illetően dönteni volt kénytelen a szakértelem és a párthűség között.

„A lakáskérdés a szakember szemével” című alfejezet nagy része az építész szakmával foglalkozik. Fontos megállapítás, hogy a diskurzus 1945 és 1956 között alapvetően a szakmai sajtóban folyt, míg az ötvenes évek végétől áthelyeződött a társadalmi folyóiratokba, ahol az építészek mellett „laikusok”, azaz írók, művészek, bölcészek, majd egyre inkább közgazdászok és szociológusok tematizálták a lakhatás problémáit. Az építész szakma nézeteit azért nehéz rekonstruálni, mert főként a kis számú (és a fordulat évétől) erősen kontrollált szaklapokban megjelent írásokra, illetve a művészeti-társadalmi folyóiratok vitáira lehet támaszkodni, miközben a megnyilvánulások jó része belső használatra készült vállalati anyagokban, MÉSZ-kongresszusok, bizottságok jegyzőkönyveiben, kutatási anyagokban és jelentésekben, előadás-szövegekben, vagy napilap-cikkekben rejtőzik. A másik probléma, hogy legtöbb megszólalási lehetőséghez a hatalomhoz közel álló, pozíciókat betöltő szakemberek jutottak, míg akik háború előtti szerepük, származásuk, világnézetük vagy egyszerűen önálló véleményük, kritikus hozzáállásuk miatt nem jutottak nyilvánossághoz, azokról nincs vagy alig van tudomásunk. Erre a problémára részletes megjegyzéseim között hozok példákat. Az utolsó alfejezet az állami lakáspolitikai viszonyt vizsgálja az állami bérlakások „piacához”, illetve a magán- és a magánlakásépítés nehézségeit, a karbantartás gondjait. E téren igen tanulságosak a közgazdászok állami bérlakás-gazdálkodás kapcsán felmerült javaslatai, melyek között egészen radikálisak is voltak.

A következő nagy fejezet az állami lakásépítéssel kapcsolatos elképzeléseket tárgyalja és a gyakorlatában inkább kivételszámba menő esettanulmányokat mutat be. Zalotay Elemér szalagháza ugyanis sok vitát kiváltó, de meg nem valósítható terv volt, az Óbudai és Budafoki Kísérleti Lakótelep pedig – ahogyan a nevük is jelzi – nem „normális”, hanem a tömeges lakásépítést előkészítő, vagy annak alternatívát állító kísérletnek számított. Egyedül a Békásmegyeri Lakótelep mondható tipikusnak, a szolgáltató és közösségi épületek késedelmes megvalósulásával és szűkösségével együtt. A példák kiválasztása helyeselhető, hiszen mind a négy esetben a közösségi, illetve a lakáson belüli életmódról van szó. Mivel azonban a később épülő lakótelepekről egyetlen szó sem esik, az olvasónak az a téves képzete támadhat, hogy a hetvenes-nyolcvanas évek lakótelepei a kelenföldi vagy a békásmegyeri problémákat görgették tovább maguk előtt. Márpedig a hetvenes-nyolcvanas évek házgyári rekonstrukciói változatosabb, nagyobb és jobb lakások építését tették lehetővé, a lakótelepek beépítési tervei pedig városiasabb karakterre törekedtek. Az Újpalotai Lakótelep tízemeletes házakkal szegélyezett „főutcája” e téren ugyan kudarcot vallott, de a magasházak fala mögött húzódó alacsonyabb „szomszédsági egységek”, a közelükben megépült iskolákkal és óvodákkal kellemesebb környezetet teremtettek. Még tovább mentek az utolsó nagy lakótelepek (Kaszásdűlő, Pók utca, Káposztásmegyer), ahol már szinte zárt keretes tömböket hoztak létre alacsonyabb házakból, az „E”-tervcsalád otthonosabb lakásaival, melyek alaprajzi választéka már különböző életmódokhoz, háztartásmodellekhez volt képes igazodni.

Az utolsó fejezet az állami lakásépítés korlátaira, végeredményben ideológiai programjának kudarcára mutat rá. Az összefoglalás, mely nagyjából megegyezik a tézisek terjedelmes III. fejezetével, a lakáskérdés különböző társadalmi alrendszerében megfogalmazódó képet egymással vetélkedő diskurzusokként kezeli. Ezek együtt meggyőzően bizonyítják, hogy a szocialista ideológiának megfelelő kollektív lakhatást az egész korszakban nem sikerült uralkodóvá tenni. A kitűzött terveket csak a magánérős lakásépítés kényszerű támogatásával lehetett teljesíteni. Még meglepőbb, hogy a kollektív életmód az állami lakásépítésen belül sem érvényesült. A jelölt jól látja, hogy ebben komoly része volt az autonómiától féltő Kádár-rendszernek, s paradox módon éppen a túlsúlyba került magánérős lakásépítés, s a vele járó „kispolgári mentalitás” ásta végképp alá a szocializmus értékrendjét.

Építészettörténészként részletes észrevételeket csak az értekezés építészeti és építészsakmatörténeti vonatkozású részeihez kívánok fűzni az alábbiakban.

Megjegyzések az értekezés tartalmi kérdéseire, javaslatok

Általános megjegyzések

A felhasznált források, forráscsoportok – ahogyan ezt a nyolc és fél oldalnyi forrásjegyzék is tanúsítja – igen bőségesek és sokrétűek. Ugyanakkor azt tapasztaltam, hogy az építészeti részekben a jelölt alapvetően elsődleges forrásokra támaszkodott. E téren szembevetendő az aránytalanság, mert a történettudományi, társadalomtörténeti és szociológiai szakterületet számos *másodlagos* forrásra való hivatkozás jellemzi. Ezért néhány fontos publikációra hívom fel a figyelmet a részletes észrevételek megfelelő pontjaiban. Különösen fájó számomra a Saád Józseffel a nyolcvanas években együtt dolgozó Petróczy Gábor említésének hiánya. Ennek oka lehet, hogy Petróczy alig publikált az évtizedek alatt gyűjtött hatalmas anyagból (ami jó ideje az MMA Építészeti Múzeumában kutatható) és a tervezett könyvét sosem írta meg. Szakma- és

értelmiségtörténeti kutatásának anyagából viszont cikksorozatot jelentetett meg öt folytatásban az *Építésügyi Szemle* 2002-es és 2003-as évfolyamában „Gondolatok az építészeti tervezés és a politikai rendszer változásainak összefüggéséről” címmel. Két éve közölték az 1988-ban Saáddal közösen írt tanulmányát: „Építésügy-tervezés-tervgazdaság (1945-1956)” in: *Ellenszélben. Településpolitika és a falvak a kommunista diktatúra évtizedeiben.* (szerk. Horváth Gergely Krisztián). 2022. pp. 13-122.

Teljesen indokolt, hogy az ábrák többsége statisztikai adatokat tartalmazó diagram, az viszont érthetetlen, hogy az értekezésben miért csak az Óbudai Kísérleti Lakótelep lakásairól szerepel négy alaprajz, miközben a másik három esettanulmány, illetve a szövegben említett számos típussterv és egyéb példa egyetlen illusztrációt sem kapott.

Részletes észrevételek

p. 76-82 A lakáskérdés falun

Egyoldalú a falusi lakáskérdést csupán a kommunista építészek nézetein és tervein keresztül tárgyalni. Az Új Építészet falu-számában bevezetőt író Borbíró (Bierbauer) Virgil ugyan a modern építészet híve volt, de nem kommunista. A Nemzeti Parasztpárt delegálta Veres Péter és Darvas József mellé minisztériumi államtitkárnak. Rajta kívül voltak mások is, akik a falusi és népi építészettel foglalkoztak, de mivel a háború előtti népi mozgalomhoz tartoztak, kompromittálódtak és a baloldali építészeti folyóiratokban nem nagyon jutottak szóhoz. Ilyen volt többek között az ONCSA programjában közreműködő Tóth Kálmán és Ráczy György. mindketten könyvet írtak a földosztás után házhelyhez jutott gazdák szakmai támogatására. (R.Gy.: *A korszerű parasztház*, Bp., Sarló, 1946; T.K.: *Új falu, új otthon*, Bp., Faust, 1947). Utóbbi egyébként Gádoros és Kismarthy-Lechner Jenő könyve után harmadikként jelent meg az Építésracionizálási Osztály sorozatában. Tóth az ÉKM és Népjóléti Minisztérium megbízására már 1946-ban típussterv-családot készített falusi telepes házra, és 1947-ben – az ONCSA után – az Országos Házépítő Szövetkezet vezető mérnöke lett. Az ÉKM 1947-ben 12, 1948-ban már 20, magánépítészek által készített típusstervet ajánlott. Furcsa, hogy a Magyar Művészeti Tanács ugyanakkor kiadta az 1946-os (és nem 1947-es) tervpályázat válogatott terveit, köztük számos, „írásztal melletti rajongó” falunak szánt, ám az igényektől és lehetőségektől elszakadt tervvel. Jellemző, hogy a minisztérium 1949-ben megjelent *Falusi lakóházak típusstervei* katalógusa már csak három parasztház tervet tartalmazott (egyszobás, kétszobás és az utóbbi bővített változata). E terveket 1949-1950-ben még használták telepes falvak házáinál. Hogy ez a feladat miért tűnt el teljesen a feladatok közül (p.76. 228. jegyzet), azt az erőszakos kollektivizálás, valamint az ötéves terv preferenciái magyarázzák.

p. 78. 235. jegyzet. Az ONCSA-t nem csak Veres Péter, hanem a népi táborhoz tartozó Tóth Kálmán, Csaba Rezső, valamint Ráczy György is emlegette.

p. 79. A hálófülkés alaprajz először 1941-ben éppen az ONCSA tervkatalógusában jelent meg, tervezője Ráczy György volt.

p. 79. Kiss Tibor modern építészekétől eltérő különvéleménye úgy válik érthetővé, ha tudjuk, hogy a negyvenes évek elején ő is tagja volt a Magyar Ház Barátai Társaságnak. A társaság sorozatában jelent meg 1943-ban könyve *A Szigetvidék és Ormánság népének építészetéről*. Ezen túl, az Épületek tervezése magyar falvak részére tárgykör műegytemi magántanára volt.

p. 79-80. Kiss Tibor nem állt egyedül ezzel a felfogásával. Rácz György, Tóth Kálmán, de talán még Borbíró Virgil is partnernek tekintette a falusi gazdákat.

p. 81. „A lakáskérdésre választ kereső írások többsége polgári és városi szemszögből közelít a kérdés felé, a Magyarország többségét alkotó falusi lakosság kívül esik horizontjukon.” Csak ha a polgári sajtót olvassuk. A Nemzeti Parasztpárt 1948. tavaszán ankétot rendezett a korszerű parasztházról, és újságjában az év végéig hozzászólásra adott lehetőséget, hivatalnoknak, építésznek, orvosnak és gazdálkodóknak egyaránt. A visszajelzések alapján módosítottak is a típusterveken.

p. 84. A szabadon álló (városi) házzal szembeni ellenérvek az 1920-as évek óta főként a fajlagosan sokkal nagyobb infrastrukturális közös költségekre (út- és közműépítés, tömegközlekedés kiépítése) hivatkoztak. Budapest extenzív, szabályozatlan fejlődése, a külterület családiházak, rendezetlen beépülése nem csak a modern építészeket és várostervezőket aggasztotta.

p. 85. 265. jegyzet irodalomjegyzékéhez kiegészítés: Simon Mariann (2009), Megbízók és megbízottak. A hazai családiház-építés hatvan éve, In: *Családi házak* (szerk. Lévai-Kanyó Judit) pp. 10-41.; Ferkai, András (2020), Modernity in the wilderness?: Architects' role in developing rural Hungary, 1930-1960. *Journal of Modern European History* 18:4 pp. 428-460.; Simon, Mariann (2021), The Pursuit of Low Cost and Good Quality. The Changing Judgement of Pre-Designed Family Houses in Hungary, *sITA – studii de Istoria și Teoria Arhitecturii* No. 9. 149-164.

p. 89. „A sztálinista kategóriák és szocreál formák mögött a tartalom minden esetben a »megvetett« modern volt.” Ez túlzás. Nem érték egyet azzal az állítással, hogy az építészeti közbeszédet 1945-től monopolizáló modern építészet uralmát a szocialista realizmus sem tudta megtörni. Nem igaz, hogy a Gyárfás által említett tételek közül egyedül a nemzeti forma ütközött a modern elvekkel. A sztálini „emberről való gondoskodás” nem azonos a modern mozgalom funkcionalizmusával, ahogyan a „népgazdaság mindenkori érdekeinek következetes betartása” sem azonos a gazdaságossággal. Egy laikus olvasó 1954-ben azt panaszolja, hogy az építészek „először megtervezik a homlokzatot és azután a belső elosztást”, holott szerinte ez fordítva lenne ésszerű. Valóban a modernizmus jellemzője lenne a tengelyes kompozíciónak és a homlokzati architektúrának alárendelt alaprajzi tervezés?

p. 93. „A Gádoros Lajos és Kismarty-Lechner Jenő által jegyzett kiadványokban felvázolt koncepció alapján lényegében nem épültek lakások.” A kiadványokban szereplő tervek alapján tényleg nem. Viszont a MATI-ban 1948-ban tervezett kissé szerényebb modern többlakásos házakból, bányász- és orvoslakásokból sok megépült az országban.

p. 94. Az utolsó bekezdésben említett gazdaságosság (alapterület és komfortfokozat csökkentése) szempontjának az 1952. évi típustervek feleltek meg a legjobban. Éppen ezért tekinthetők ezek a típustervezés mélypontjának. Ha nem jön 1953 nyarán a Nagy Imre kormány, nem lett volna lehetőség a típustervezést felülvizsgáló programra. Ezt a folyamatot erősítették az 1954 decemberi moszkvai építészeti konferencián elhangzottak. Az értekezésben nem találtam ennek a nyilvánvaló összefüggésnek az említését. Ahogyan arra sem utal az építészeti diskurzust középpontba állító fejezet, hogy az MÉ 1954. 4-6. száma nyomán valódi vita bontakozhatott ki a lakástervezésről és a típustervekről. A lap 1955. 1-2. számában közölt hozzászólások üdvözölték a lakástervezés felszabadítását (már nem csak a Lakóterv

foglalkozhatott e területtel), és többen bírálták az építéspolitikát. Virágh Pál odáig ment, hogy a típustervezés létjogosultságát is kétségbe vonta az adott formában: „A tipizálást le kell venni a napirendről és az így felszabaduló energiát arra kell felhasználni, hogy a típus kényszerítő béklyóitól megszabadulva tervezzünk konkrét tájhoz, városhoz, emberekhez fűződő megbízások alapján minél jobb lakásokat és minél gazdaságosabb szerkezeteket. Egyetlen megkötöttség a norma lehet...” (MÉ 1955. 1-2. p.39.) Nagy Imre leváltása után azonnal megérkezett a „revizionista” nézetek kemény kritikája (Lukács Ferenc válasza, MÉ 1955. 7-8. 253-256.) és átmenetileg leállította az érdemi vitát.

p.96. Kismarty-Lechner Kamill 1955-ös bérháza ugyancsak az 1954-55-ös oldódásnak köszönhetően valósulhatott meg. Egyébként ő is az építész azon típusát példázza, aki a kezdetektől a reálisan megvalósítható jobb lakásokért küzdött a rossz típustervekkel szemben. Nem véletlen, hogy Bocskai úti épülete csak 1957-ben jelenhetett meg az MÉ hasábjain. Ugyanez a szám közölte Sámsondi Kiss Béla és Farkas Tibor 1949-es üzemben előregyártott, könnyű vasbeton szövetszerkezetből készült parasztházát, ami forradalmasíthatta volna a falusi családi ház-építést. Az elemgyárban 1954-ben modellezett szövetszerkezetes családi ház és a nyomában tervezett emeletes sorház a blokkos és paneles vasbeton szerkezetek versenyképes konkurenciája lehetett volna. Sámsondi Kiss sorsa hasonló Zalotayéhoz, pedig az ő kísérletei sokkal reálisabb alternatívát képviseltek. Itt jegyzem meg, az sem véletlen, hogy a Magyar Építőművészet 1956-1959 közötti számaiban annyi szokatlan terv és gondolat jelenhetett meg: 1956-ban a MÉSZ közgyűlése leváltotta a sztálinista szerkesztőséget és a fiatal, tehetséges Juhász Jenőt nevezte ki főszerkesztőnek. A kommunista ideológusok csak 1960-ban tudták visszafoglalni a lapot. Lásd: Ferkai, András (2019), *Axe or mirror? Architectural journals in postwar Hungary*. In: *Modernism and the Professional Architecture Journal. Reporting, Editing and Reconstructing in Postwar Europe* (ed. Torsten Schmiedeknecht and Andrew Peckham). Routledge. pp. 112-130.

p. 102. Nem teljesen igaz, hogy az 1950-1955 közötti típustervekben nem találunk bútorozási terveket: az MÉ 1954. 4-6. szám 1953-54-es alaprajzaiban és az MÉ 1955. 9-10. szám (Csordás) 1953-1955 évi alaprajzaiban jelölik a bútorozást. A bútorozás főként a „Cs” lakásos alaprajzokból hiányzik, feltehetően azért hogy ne derüljön ki, ezek a „szoba-konyhás” lakások alig különböztek a Horthy-korszak munkáslakásaitól.

p. 163-166. A Szalagház fejezet nem hivatkozik egy fontos másodlagos forrásra: Simon Mariann – Haba Péter (2013), *A forradalmi tervtől a fantazmagóriáig, Építés – Építészettudomány* 41 (3-4) pp. 227-251. Kontextusként ebben a tanulmányban említik az ötvenes-hatvanas évek techno-utópista kísérleti építészetét (megastruktúrák). Hozzátehetjük Yona Friedman és Constant Nieuwenhuis meglevő város fölé emelt, állandó változásra képes, játékosan demokratikus település-utópiáit. Sőt, a lengyel Hansen-házaspár „Folytonos lineáris rendszerét”, amely multifunkciós „város-sávokkal” hálózta volna be az országot. Oskar Hansen a közösségi lakásépítést a szocialista állam páratlan lehetőségének tartotta, de elvetette a felülről jövő kezdeményezést és a nagy számok építészetét, mely az „absztrakt” embernek szól. Ideálja a „nyitott forma”, mely figyelembe veszi a „konkrét” ember igényeit, és lehetőséget biztosít számára saját környezete folytonos alakítására. Zalotayval ellentétben, Hansen tervezői kompetenciájának jó részét átengedte a lakóknak, és különös figyelmet fordított a közös használatú és félprivát terekre. Koncepcióját lakásszövetkezetekkel együttműködve több példányban is sikerült megvalósítania az 1960-as években.

p. 175-178. Budafoki kísérleti lakótelep fejezet nem utal a Lechner Tudásközpont *Lakni tudni kell! Lakótelep-építési és társadalmi kísérletek a '60–70-es években* című kiállítására (2019-2020). <https://fototar.dokkoczpont.hu/kiallitasok/lakni-tudni-kell>

p. 204-205. A szocialista időszak periodizációja a lakásépítés alapján. 1956 ebből a szempontból valóban nem korszakhatár. Ha az 1953 és 1975 közötti tendenciákat folyamatosnak tekintjük, ez egyben azt jelenti, hogy az előtte lévő időszakot (1949-1953) eltérőnek látjuk. Ebből újra azt a következtetést vonhatjuk le, hogy a keményen sztálinista korszak beékelődik a koalíciós évek és a Nagy Imre kormány ideje közé.

Összefoglalva:

Megjegyzéseim többsége inkább részletkérdésekre vonatkozik, nem vonják kétségbe az értekezésben tárgyalt problémakör társadalmi fontosságát, sem a feldolgozás alaposágát. Keller Márkus sokak által kutatott, gazdag szakirodalommal rendelkező témát dolgozott fel, de új vizsgálati szempontok alapján, nagy időintervallumot áttekintve, átfogó igénnyel mutatta be a létező szocializmus állami lakásépítésének, lakáspolitikájának alakulását. Disszertációjának újdonsága és fő értéke a lakhatással kapcsolatos aktorok, szakterületek, diskurzusok egymással kölcsönhatásban álló rendszerként való kezelése, mely módszer új következtetésekre ad lehetőséget. A dolgozat fontos új adatokat tartalmazó, összefüggéseket feltáró, a tárgyalt problematika mélyebb megismerését segítő, új tudományos eredményeket felmutató mű. Mindent egybevetve a kézirat megfelel a doktori disszertációkkal szemben támasztott követelményeknek, ennek alapján javaslom elfogadását és a nyilvános vita kitűzését

Telki, 2024. június 11.

Ferkai András DSc
az MTA levelező tagja